

ЭТНОГРАФИЯНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ХАЛЕЛ АРҒЫНБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ТАЛДАУ)

С.Г.Акапова¹, Х.А. Шимшек², М.Қ. Кәкімжанова³, Ұ.Ө. Аймбетова⁴

АНДАТПА

Мақала этнографияның философиялық мәселелерін Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасы негізінде кешенді түрде талдауға арналған. Қазіргі ғылыми кеңістікте этнография халықтың дүниетанымы мен мәдени тәжірибесін түсіндіретін танымдық бағыттардың бірі ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, этнографиялық деректерді философиялық тұрғыдан пайымдау ұлттық құндылықтар мен әлеуметтік тәжірибенің мағыналық қырларын ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеуде Халел Арғынбаевтың шығармашылығын этнография философиясы тұрғысынан талдау арқылы қазақ этносының дүниетанымдық, әлеуметтік және мәдени болмысының философиялық негіздері айқындалады. Зерттеу барысында ғалымның қазақ шежіресіне, отбасы мен неке, дәстүрлі мал шаруашылығы, қолөнер мен материалдық мәдениетке арналған ғылыми еңбектері философиялық интерпретация нысаны ретінде қарастырылды. Бұл бағытта этнографиялық деректер тарихи-функционалдық сипаттамамен шектелмей, онтологиялық, аксиологиялық және гносеологиялық қырлар тұрғысынан талданды.

Зерттеу нәтижелері Халел Арғынбаев еңбектерінде қазақ қоғамының негізгі әлеуметтік институттары өзара байланысқан тұтас дүниетанымдық жүйе ретінде көрініс табатынын дәлелдейді. Ғалымның ғылыми мұрасы этнография философиясының қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосып, ұлттық болмысты философиялық тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік беретін іргелі теориялық негіз болып табылады. Мақала қорытындылары этнография философиясын әрі қарай дамытуға және Халел Арғынбаев шығармашылығын заманауи гуманитарлық ғылымдар контекстінде тереңдетіп зерттеуге бағытталған.

Түйін сөздер: этнография, философиялық мәселелер, философиялық интерпретация, этникалық дүниетаным, дәстүрлі мәдениет, ұлттық болмыс, қазақ қоғамы.

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

² Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

³ С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

⁴ «Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи музей-қорығы, Ұлытау, Қазақстан

Автор-корреспондент:

С.Г.Акапова,
akapovasaya@gmail.com

Сілтеме:

Акапова С.Г., Шимшек Х.А., Кәкімжанова М.Қ., Аймбетова Ұ.Ө. Этнографияның философиялық мәселелері (Халел Арғынбаев шығармашылығын талдау) // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №3 (109). – Б. 48-61. – DOI: 10.48010/y7287q66

Ашық қолжетімділік

© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Редакцияға түсті: 14/01/2026
Қабылданды: 17/05/2026
Онлайн жарияланды: 30/09/2026

Философские проблемы этнографии (анализ творчества Халела Аргынбаева)

Аннотация. Статья посвящена комплексному анализу философских проблем этнографии на основе научного наследия Халела Аргынбаева. В современном научном пространстве этнография рассматривается как одно из познавательных направлений, объясняющих мировоззрение народа и его культурный опыт. С этой точки зрения философское осмысление этнографических данных позволяет раскрыть смысловые аспекты национальных ценностей и социального опыта.

В исследовании посредством анализа творчества Халела Аргынбаева с позиции философии этнографии выявляются философские основы мировоззренческого, социального и культурного бытия казахского этноса. В ходе исследования научные труды ученого, посвященные казахской шежире, семье и браку, традиционному скотоводству, ремеслу и материальной культуре, были рассмотрены как объекты философской интерпретации. В этом направлении этнографические данные анализировались не только в рамках историко-функционального описания, но и с точки зрения онтологических, аксиологических и гносеологических аспектов.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что в трудах Халела Аргынбаева основные социальные институты казахского общества представлены как целостная взаимосвязанная мировоззренческая система.

Научное наследие ученого вносит значительный вклад в формирование и развитие философии этнографии и выступает фундаментальной теоретической основой для философского осмысления национального бытия. Выводы статьи ориентированы на дальнейшее развитие философии этнографии и углубленное изучение творчества Халела Арғынбаева в контексте современных гуманитарных исследований.

Ключевые слова: этнография, философские проблемы, философская интерпретация, этническое мировоззрение, традиционная культура, национальное бытие, казахское общество.

Philosophical Issues of Ethnography (Analysis of The Scholarly Legacy of Khalel Argynbayev)

Abstract. The article is devoted to a comprehensive analysis of the philosophical problems of ethnography based on the scientific heritage of Khalel Argynbayev. In the modern academic space, ethnography is considered one of the cognitive approaches that explains the worldview of a people and their cultural experience. From this perspective, the article reveals the semantic dimensions of national values and social experience.

The study identifies the philosophical foundations of the worldview, social and cultural existence of the Kazakh ethnos through an analysis of Khalel Argynbayev's works from the perspective of the philosophy of ethnography. During the research, the scholar's scientific works devoted to Kazakh genealogy, family and marriage, traditional livestock breeding, handicrafts and material culture were examined as objects of philosophical interpretation. In this context, ethnographic data were analyzed not only within the framework of historical and functional description, but also from ontological, axiological, and epistemological perspectives.

The results of the study demonstrate that in Khalel Argynbayev's works, the main social institutions of Kazakh society are represented as an interconnected and holistic worldview system. The scholar's scientific heritage made a significant contribution to the formation and development of the philosophy of ethnography and serves as a fundamental theoretical basis for the philosophical understanding of national identity. The conclusions of the article are aimed at the further development of the philosophy of ethnography and at a deeper study of Khalel Argynbayev's works within the context of contemporary humanities research.

Keywords: Ethnography, Philosophical Problems, Philosophical Interpretation, Ethnic Worldview, Traditional Culture, National Identity, Kazakh Society.

Kіpісne

Қазіргі гуманитарлық ғылымдар жүйесінде этнография тек этностың тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын эмпирикалық ғылым ретінде ғана емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымдық бағдарларын, әлеуметтік құндылықтарын және мәдени болмысын философиялық тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік беретін кешенді таным саласы ретінде қарастырылады. Осы бағытта этнография философиясы этникалық қауымдастықтың өмір сүру логикасын, тарихи тәжірибесін және рухани-мәдени кодын терең түсіндіруге бағытталған маңызды ғылыми бағыт болып табылады.

Қазақ этнографиясы ұлттық философиялық ойдың дамуына тікелей ықпал еткен ғылыми сала ретінде ерекшеленеді. Қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік құрылымы, отбасылық-туыстық қатынастары, шаруашылық тәжірибесі мен қолөнер мәдениеті халықтың табиғатқа, қоғамға және адам болмысына деген көзқарасын бейнелейді. Бұл құбылыстарды философиялық тұрғыдан талдау этностың құндылықтар жүйесін, әлеуметтік үйлесім механизмдерін және дүниетанымдық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді. Осы орайда этнографиялық зерттеулердің теориялық-философиялық әлеуетін зерде-

леу қазіргі гуманитарлық дискурста өзекті болып отыр.

Қазақ этнографиясының дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі - Халел Арғынбаев. Оның еңбектері қазақ халқының әлеуметтік институттарын, рухани және материалдық мәдениетін және дәстүрлі шаруашылық жүйесін жүйелі түрде сипаттаумен қатар, олардың философиялық мәнін ашуға бағытталған. Ғалымның «Қазақ отбасы» атты еңбегінде отбасы мен неке институттары тек әлеуметтік құрылым ретінде емес, ұлттық дүниетанымның, моральдық-этикалық нормалардың және ұрпақтар сабақтастығының негізі ретінде қарастырылады [1]. Бұл зерттеу қазақ қоғамындағы жеке тұлға мен қауым арасындағы өзара қатынастардың философиялық мазмұнын айқындауға мүмкіндік береді.

Халел Арғынбаевтың «Қазақ халқының қолөнері» еңбегінде материалдық мәдениет нысандарының эстетикалық және символдық сипаты жан-жақты талданады [2]. Қолөнер бұйымдары халықтың көркемдік талғамын ғана емес, сонымен қатар табиғатпен үйлесімді өмір сүру философиясын, еңбекке деген қатынасын және дүниені бейнелі қабылдау тәсілін көрсетеді. Осы тұрғыда қолөнер этностың философиялық ойлау жүйесінің материалдық көрінісі ретінде сипатталады.

Ал «Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк» еңбегінде дәстүрлі шаруашылық тәжірибесі қазақ халқының өмір салты мен дүниетанымының негізі ретінде қарастырылады [3]. Мал шаруашылығы табиғатпен өзара үйлесімді қарым-қатынасқа негізделген өмір сүру философиясын қалыптастырып, кеңістікпен уақытты қабылдаудың өзіндік үлгісін айқындаған. Бұл еңбек этнография философиясының онтологиялық мәселелерін - адам, қоғам және табиғат арасындағы байланыстарды түсіндіруде маңызды дереккөз болып табылады.

Соңғы жылдары этнографияны философиялық тұрғыдан зерделеуге бағытталған зерттеулердің ауқымы кеңейіп келеді. Бұл еңбектер этнография мен философияның өзара ықпалдастығын көрсетіп, ұлттық мәдениетті жалпыадамзаттық контексте түсіндіруге мүмкіндік береді. Алайда қазақ этнографиясындағы дәстүрлі институттар мен мәдени құбылыстардың философиялық мазмұны арнайы зерттеу нысаны ретінде толық жүйеленбеген. Көп жағдайда этнографиялық деректер тарихи-сипаттамалық деңгейде қарастырылып, олардың рухани және дүниетанымдық қырлары жанама түрде ғана талданады.

Осы тұрғыдан алғанда Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасы қазақ этнографиясының философиялық мәселелерін зерттеуде маңызды теориялық негіз болып табылады. Ғалымның негізгі еңбектерінде дәстүрлі қоғамның құндылықтық жүйесі мен рухани сабақтастығы айқын көрініс табады. Мақалада Халел Арғынбаевтың еңбектері этнография философиясы аясында қарастырылып, олардың мәдени-философиялық мазмұнына назар аударылады.

Әдіснама

Мақалада этнографияның философиялық мәселелерін зерделеу кешенді әдіснамалық ұстанымдарға негізделді. Зерттеу әдіснамасы гуманитарлық ғылымдардағы пәнаралық ықпалдастық қағидатына сүйеніп, этнография, философия, әлеуметтік антропология және мәдениеттану салаларының теориялық құралдарын біріктіру арқылы құрылды. Мұндай тәсіл этнографиялық деректерді тек сипаттамалық деңгейде емес, олардың терең дүниетанымдық және мағыналық мазмұнын ашу тұрғысынан талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін философиялық рефлексия мен мәдени-антропологиялық талдау құрайды. Философиялық рефлексия әдісі этнографиялық құбылыстарды әлеуметтік тәжірибе, құндылықтық бағдар және бол-мыстық категориялар тұрғысынан пайым-дауға бағытталды. Бұл әдіс арқылы Халел Арғынбаев еңбектеріндегі отбасы, қолөнер және шаруашылыққа қатысты этнографиялық деректердің онтологиялық, аксиологиялық және гносеологиялық қырлары анықталды.

Зерттеу барысында тарихи-генетикалық әдіс қолданылды. Аталған әдіс қазақ этносының әлеуметтік институттары мен мәдени тәжірибесінің қалыптасу эволюциясын ашуға мүмкіндік берді. Халел Арғынбаев еңбектеріндегі деректер белгілі бір тарихи кезеңмен шектелмей, қазақ қоғамының ұзақ мерзімді даму логикасы аясында қарастырылды. Бұл әдіс этнографиялық материалдарды философиялық тұрғыдан түсіндіруде тарихи сабақтастық пен мәдени тұрақтылық факторларын ескеруге жағдай жасады.

Зерттеуде құрылымдық-талдамалық әдіс пайдаланылды. Бұл әдіс этнографиялық нысандарды (отбасы, неке, қолөнер, мал шаруашылығы) өзара байланысты элементтер жүйесі ретінде қарастыруға негізделді. Құрылымдық талдау арқылы аталған нысандардың ішкі ұйымдасуы, олардың қоғамдағы функциялары мен символдық мәні айқындалды. Әсіресе қолөнер мен шаруашылыққа қатысты деректерді талдауда бұл әдіс олардың мәдени-философиялық құрылымын жүйелі түрде ашуға мүмкіндік берді.

Зерттеудің маңызды әдістерінің бірі - интерпретациялық (герменевтикалық) әдіс. Бұл тәсіл этнографиялық мәтіндерді олардың сыртқы мазмұнымен шектелмей, жасырын мағыналық қабаттарын анықтау мақсатында қолданылды. Халел Арғынбаев еңбектеріндегі этнографиялық сипаттамалар ұлттық дүниетанымының, әлеуметтік нормалардың және құндылықтар жүйесінің көрінісі ретінде интерпретацияланды. Герменевтикалық талдау этнографияны философиялық дискурсқа енгізудің негізгі құралы ретінде пайдаланылды.

Сонымен қатар салыстырмалы әдіс қолданылып, қазақ этнографиясындағы құбылыстардың жалпыадамзаттық мәдени тәжірибелермен ортақ және айрықша белгілері айқындалды. Бұл әдіс этнографиялық

деректердің универсалдық және ұлттық-ерекше қырларын ажыратуға мүмкіндік берді. Салыстырмалы талдау этнография философиясының теориялық әлеуетін кеңейтіп, зерттеу нәтижелерін жалпылауға жағдай жасады.

Зерттеудің дереккөздік базасын Халел Арғынбаевтың іргелі этнографиялық еңбектері құрады. Атап айтқанда, қазақ қоғамындағы отбасы мен неке қатынастарына, дәстүрлі қолөнерге және мал шаруашылығы мәдениетіне арналған зерттеулер негізгі эмпирикалық және теориялық материал ретінде пайдаланылды. Қосымша ретінде этнография философиясына қатысты қазіргі заманғы шетелдік ғылыми еңбектердің әдіснамалық тұжырымдары ескерілді.[4]

Зерттеудің әдіснамасы этнографиялық материалдарды философиялық деңгейде пайымдауға бағытталған көпқабатты, жүйелі және пәнаралық тәсілдер жиынтығын қамтиды. Таңдалған әдістер Халел Арғынбаев шығармашылығын этнография философиясы тұрғысынан терең талдауға және қазақ этносының дүниетанымдық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда негіздеуге мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім

Этнография философиясының пәні және танымдық мәртебесі

Этнография философиясы қазіргі гуманитарлық білім жүйесінде этностың өмір сүру тәжірибесін тек эмпирикалық сипаттаумен шектемей, оны болмыстық, дүниетанымдық және құндылықтық өлшемдер арқылы пайымдауға бағытталған кешенді ғылыми сала ретінде қалыптасып отыр. Бұл бағыт этнографияны мәдени фактілерді тіркеуші, сипаттаушы ғылым деңгейінен шығарып, этностың тарихи болмысы мен рухани тәжірибесін түсіндіретін философиялық таным саласына көтереді. Осы тұрғыдан алғанда, этнография философиясы мәдениет философиясы, әлеуметтік философия, тарихи антропология және герменевтикамен өзара тығыз байланыста дамып, пәнаралық ғылыми кеңістікті қалыптастырады.

Философиялық этнографияның басты ерекшелігі - этностың тұрмыс салты, шаруашылық жүйесі, отбасылық құрылымы,

материалдық және рухани мәдениеті кездейсоқ немесе утилитарлық құбылыстар ретінде емес, белгілі бір дүниетанымдық логикаға бағынған тұтас жүйе ретінде қарастырылуында. Мұнда әрбір мәдени элемент тарихи тәжірибенің, әлеуметтік қатынастардың және рухани бағдарлардың көрінісі ретінде талданады. Этнографиялық дерек философиялық талдауда этностың өзін-өзі тану формасы, тарихи жадының құрылымдық элементі және құндылықтар жүйесінің материалданған көрінісі ретінде сипат алады. Сондықтан этнография философиясында дерек жинау мен сипаттау мақсат емес, керісінше, мәдени мағыналарды ашудың құралы ретінде қолданылады.

Бұл бағыт этностың өмір сүру формаларын сыртқы факторлардың нәтижесі ретінде емес, ішкі мәдени заңдылықтар мен болмыстық стратегиялардың жемісі ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Этнография философиясы этностың уақыт пен кеңістікті қабылдау ерекшеліктерін, табиғатпен қарым-қатынасын және әлеуметтік ұйымдасу тетіктерін талдай отырып, оның дүниені түсіну тәсілін айқындайды. Осы тұрғыдан этнографиялық зерттеу мәдени құбылыстардың сыртқы көрінісін ғана емес, олардың астарында жатқан дүниетанымдық мәнін ашуға бағытталады.

Аталған ғылыми кеңістікте Халел Арғынбаевтың еңбектері этнография философиясының отандық үлгісін қалыптастырған іргелі ғылыми мұра ретінде бағаланады. Ғалым этнографиялық материалды жинақтаумен ғана шектелмей, оны тарихи-әлеуметтік, мәдени және дүниетанымдық контексте пайымдауға ұмтылды. Арғынбаевтың зерттеулерінде қазақ этносының тұрмыс салты, әлеуметтік институттары мен мәдени тәжірибесі жекелеген фактілер жиынтығы емес, өзара байланысқан тұтас жүйе ретінде қарастырылады. Бұл тәсіл этнографияны философиялық рефлексия деңгейіне көтеруге мүмкіндік берді.

Халел Арғынбаев еңбектерінде этностың өмір сүру формалары кездейсоқ тарихи құбылыс емес, ұзақ уақыт бойы қалыптасқан болмыстық стратегия ретінде пайымдалады. Ғалым қазақ қоғамындағы әлеуметтік құрылымдардың, отбасылық қатынастардың, шаруашылық тәжірибенің және материалдық мәдениеттің тарихи тұрақтылығы мен өзгермелілігін философиялық тұрғыдан түсіндіреді. Бұл ұстаным

этностың мәдени бейімделу қабілетін, сонымен қатар оның дүниетанымдық өзегінің сақталуын айқындауға мүмкіндік береді.

Этнография философиясы этностың тарихи тәжірибесін терең түсіндіруге, мәдени құндылықтардың қалыптасу логикасын ашуға және ұлттық болмыстың философиялық негіздерін айқындауға бағытталған маңызды ғылыми сала ретінде көрінеді. Ал Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасы бұл бағыттың теориялық және әдіснамалық негізін күшейтіп, қазақ этносының құрамы мен жалпы болмысын философиялық тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік беретін іргелі ғылыми жүйе ретінде өз маңызын сақтап отыр [5, 145 б.].

Этнос ұғымы және философиялық интерпретация

Этнос ұғымы этнография философиясында биологиялық немесе демографиялық категория ретінде емес, тарихи қалыптасқан мәдени-әлеуметтік тұтастық ретінде қарастырылады. Мұндай көзқарас этносты белгілі бір территорияда өмір сүретін адамдардың жиынтығы ретінде ғана емес, ортақ тарихи тағдыр, тіл, мәдени тәжірибе, құндылықтар жүйесі және дүниетаным арқылы бірігетін әлеуметтік қауымдастық ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан этнос өзіндік болмысы, ішкі логикасы және тарихи дамуы бар мәдени субъект ретінде сипатталады.

Философиялық этнографияда этнос ұғымы уақыт пен кеңістікте қалыптасатын әрі үздіксіз қайта жаңғырып отыратын мәдени құрылым ретінде түсіндіріледі. Этностың өмір сүруі тек биологиялық ұрпақ жалғастығымен емес, мәдени тәжірибенің берілуімен, тарихи жадтың сақталуымен және дүниетанымдық бағдарлардың сабақтастығымен қамтамасыз етіледі. Бұл үдерісте этностың әлеуметтік институттары, салт-дәстүрлері мен символдық жүйесі маңызды рөл атқарады. Сондықтан этнос философиясында мәдени код ұғымы негізгі талдау категорияларының бірі ретінде алға шығады.

Халел Арғынбаев этносты зерттеу барысында оның ішкі ұйымдасу механизмдеріне, әлеуметтік қатынастар жүйесіне ерекше мән береді. Ғалым қазақ этносының өмір сүру логикасын түсіндіруде шаруашылық түрі, табиғатпен қарым-қатынас, отбасылық

құрылым және салт-дәстүрді жүйелі түрде көрсетеді. Оның еңбектерінде этностың әлеуметтік құрылымдары жекелеген элементтер ретінде емес, өзара тәуелді әрі біртұтас жүйе ретінде қарастырылады [6]. Бұл тәсіл этносты философиялық тұрғыдан тұтас мәдени организм ретінде пайымдауға мүмкіндік береді.

Халел Арғынбаев еңбектерінде қазақ этносының табиғатпен байланысы ерекше философиялық мәнге ие. Табиғи орта тек тіршілік ету кеңістігі ғана емес, этностың дүниетанымын қалыптастыратын маңызды фактор ретінде сипатталады. Көшпелі шаруашылық түрі, маусымдық қозғалыс және кеңістікті игеру тәсілдері қазақ этносының уақыт пен кеңістікке қатынасын айқындап, оның өмір сүру стратегиясын қалыптастырды. Осы тұрғыдан алғанда, этностың шаруашылық тәжірибесі философиялық мағынаға ие болып, болмысты игерудің ерекше формасы ретінде қарастырылады.

Философиялық тұрғыдан этнос - уақыт пен кеңістікте өзін қайта өндіретін мәдени болмыс. Ол тарихи өзгерістерге бейімделе отырып, өзінің негізгі дүниетанымдық өзегін сақтай алады. Бұл қабілет этностың мәдени икемділігі мен тарихи тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Халел Арғынбаев еңбектерінде қазақ этносының дәл осы қасиеті айқын көрініс табады. Ғалым этностың сыртқы әлеуметтік-саяси ықпалдарға қарамастан, өзінің құндылықтық негіздерін, моральдық нормаларын және мәдени тәжірибесін сақтап қалу механизмдерін көрсетеді.

Этностың болмыстық тұтастығын қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі - тарихи жады. Тарихи жады этностың өткен тәжірибесін жинақтап қана қоймай, қазіргі болмысты түсіндірудің және болашаққа бағдар жасаудың құралына айналады. Қазақ этносының тарихи жады ауызша дәстүр, шежіре, салт-дәстүрлер мен ритуалдар арқылы беріліп, ұжымдық сананың негізін құрады. Халел Арғынбаев бұл құбылысты этностың өзін-өзі тану процесінің маңызды элементі ретінде сипаттайды.

Этнос этнография философиясында тек әлеуметтік құрылым емес, тарихи тәжірибесі, дүниетанымдық жүйесі және мәдени болмысы бар күрделі философиялық категория ретінде қарастырылады. Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасы бұл ұғымды

тереңдетіп, қазақ этносының болмыстық ерекшеліктерін философиялық тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік береді. Оның еңбектері этносты уақыт пен кеңістікте өзін сақтайтын, сонымен қатар өзгерістерге бейімделетін тұтас мәдени жүйе ретінде түсіндіруге негіз қалайды [6].

Қазақ шежіресі: тарихи жады және уақыт философиясы

Қазақ шежіресі этностың тарихи жады мен әлеуметтік құрылымын бейнелейтін ерекше мәдени-философиялық феномен болып табылады. Ол тек ата-тек туралы мәліметтер жиынтығы ретінде ғана емес, қазақ қоғамындағы уақытты қабылдау тәсілін, тарихи сабақтастықты және әлеуметтік тәртіпті реттейтін дүниетанымдық жүйе ретінде қызмет атқарады. Шежіре арқылы этнос өзінің өткенін жүйелеп қана қоймай, қазіргі әлеуметтік орнын айқындайды және болашақтағы бағдарын қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда, шежіре этностың өзіндік тарихи санасының құрылымдық өзегі болып табылады. Шежіре адамның тегі мен ата қонысын ғана емес, оның қауым ішіндегі әлеуметтік орны, ел қорғаудағы қызметі, меншікке және құқықтық қатынастарға қатысын айқындайтын дереккөз қызметін атқарған. Ру, бау, сан, тайпа, тұқым, тек, арыс, жүз, жұрт, ел, отан сияқты ұғымдар халықтың тарихи жадын бейнелейтін негізгі категориялар ретінде орныққан [5, 5 б.].

Этнография философиясында шежіре ұғымы ұжымдық жадының ерекше формасы ретінде қарастырылады. Қазақ қоғамында тарихи тәжірибе жазбаша деректер арқылы емес, негізінен ауызша дәстүр арқылы беріліп отырған. Бұл жағдай шежіренің тек ақпараттық емес, сонымен қатар дүниетанымдық және тәрбиелік функция атқаруына негіз болды. Шежіре арқылы ұрпақтар арасындағы рухани байланыс сақталып, этностың мәдени тұтастығы қамтамасыз етілді. Сондықтан шежіре этникалық қауымдастықтың өзін-өзі сақтау механизмдерінің бірі ретінде философиялық мәнге ие.

Халел Арғынбаев шежірені зерттеу барысында оны этностың өзін-өзі тану және өзін-өзі ұйымдастыру тетігі ретінде қарастырады. Ғалым үшін шежіре - ұжымдық сананың материалданған формасы, тарихи тәжірибенің мәдени кодқа айналған

көрінісі. Арғынбаев еңбектерінде шежіре тайпалар мен рулардың шығу тегі арқылы әлеуметтік құрылымдардың қалыптасуын, туыстық қатынастардың иерархиясын және қауымдық бірліктің негіздерін түсіндіретін маңызды дерек көзі ретінде сипатталды. Бұл көзқарас шежірені қарапайым генеалогиялық жүйеден философиялық категория деңгейіне көтереді.

Қазақ дүниетанымында уақыт ұғымы сызықтық прогресс ретінде емес, ұрпақтар арқылы үздіксіз жалғасатын циклдік құрылым ретінде қабылданады [7, 172 б.]. Өткен, қазіргі және болашақ уақыт бір-бірінен оқшау емес, өзара сабақтас тұтас жүйе ретінде түсіндіріледі. Шежіре дәл осы уақыттық тұтастықты қамтамасыз ететін құрал қызметін атқарады. Арғынбаев бұл ерекшелікті қазақ этносының болмысты түсіну тәсілінің маңызды қыры ретінде көрсетеді. Уақыттың циклдік қабылдануы тарихи тәжірибені үздіксіз жаңғыртып, этностың экзистенциялық тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Философиялық тұрғыдан алғанда, шежіре этностың экзистенциялық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін мәдени механизм болып табылады. Ол жеке адамға өзін кең тарихи қауымдастықтың бір бөлігі ретінде сезінуге мүмкіндік береді. Шежіре арқылы адам өз тегін, әлеуметтік орнын және қауым алдындағы жауапкершілігін ұғынады. Бұл үдеріс этникалық бірегейліктің қалыптасуында шешуші рөл атқарады. Халел Арғынбаев еңбектерінде қазақ жүздерінің қалыптасу тарихы шежіренің осы функциясы әлеуметтік жауапкершілік, моральдық міндеттеме және қауымдық бірлік ұғымдарымен тығыз байланыста талданады [5].

Айта кетуіміз керек, шежіре қазақ қоғамында әлеуметтік тәртіпті реттейтін құрал ретінде де қызмет атқарды. Туыстық қатынастар жүйесі арқылы әлеуметтік нормалар, мінез-құлық үлгілері және өзара міндеттемелер бекітілді. Бұл шежіренің құқықтық және этикалық өлшемдерінің бар екенін көрсетеді. Халел Арғынбаев бұл аспектіні шежіренің тек мәдени емес, сонымен қатар әлеуметтік-философиялық маңызын ашатын қыр ретінде қарастырады.

Қазіргі гуманитарлық ғылымдарда қазақ шежіресі этнос философиясы, тарихи антропология және мәдени жады теориялары аясында қайта пайымдалуда. Бұл тұрғыда

Халел Арғынбаевтың еңбектері шежірені философиялық тұрғыдан түсіндірудің әдіснамалық негізін қалыптастырады. Ғалымның зерттеулері шежірені этностың тарихи тәжірибесін жинақтайтын, дүниетанымдық бағдарын қалыптастыратын және болмыстық тұтастығын сақтайтын күрделі мәдени-философиялық феномен ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазақ шежіресі этнография философиясында этностың тарихи жадысын, әлеуметтік құрылымын және дүниетанымдық өзегін біріктіретін іргелі категория ретінде танылады. Ғалымның ғылыми мұрасы бұл феноменді терең философиялық деңгейде пайымдауға жол ашып, қазақ этносының болмыстық ерекшеліктерін түсіндіруде маңызды теориялық негіз болып табылады.

Отбасы мен неке институты: әлеуметтік болмыс пен мәдени тұрақтылық философиясы

Отбасы мен неке институты этнография философиясында этностың әлеуметтік ұйымдасуының элементі ретінде ғана емес, оның болмыстық тұрақтылығын қамтамасыз ететін іргелі мәдени механизм ретінде қарастырылады. Қазақ қоғамында отбасы жеке адамдардың кездейсоқ бірлестігі емес, тарихи тәжірибені, мәдени нормаларды және құндылықтар жүйесін ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін әлеуметтік-философиялық құрылым ретінде қалыптасты [6, 98 б.]. Осы тұрғыдан алғанда, отбасы этностың өзін-өзі сақтау және қайта өндіру стратегиясының өзегін құрайды.

Философиялық этнографияда отбасы ұғымы уақыт пен кеңістікте жалғасатын мәдени болмыстың ерекше формасы ретінде пайымдалады. Қазақ қоғамында отбасы тек тұрмыстық қажеттіліктерді қанағаттандырушы құрылым емес, тұлғаның әлеуметтік және рухани қалыптасу кеңістігі қызметін атқарды. Дәл осы ортада дүниетанымдық бағдарлар, моральдық ұстанымдар және мінез-құлық нормалары бекітіледі. Сондықтан отбасы этностың құндылықтық жүйесін тұрақтандыратын басты институттардың бірі болып табылады.

Халел Арғынбаев отбасылық қатынастарды зерттеу барысында олардың сыртқы әлеуметтік функцияларымен қатар, ішкі дүниетанымдық мазмұнына ерекше мән береді. Ғалым үшін отбасы - этностың

өзін-өзі қайта өндіру кеңістігі, яғни мұнда биологиялық жалғастықпен қатар мәдени тәжірибе мен рухани құндылықтар беріледі. Халел Арғынбаев еңбектерінде отбасылық тәрбие, үлкен мен кішінің қарым-қатынасы, гендерлік рөлдер мен ұрпақаралық байланыстар этностың болмыстық логикасымен тығыз байланыста талданады. Бұл көзқарас отбасы институтын философиялық категория деңгейіне көтереді.

Некелік қатынастар қазақ қоғамында құқықтық келісім немесе жеке таңдау актісі ретінде ғана емес, қауымдық жауапкершілікке негізделген әлеуметтік келісім формасы ретінде орнықты. Неке арқылы жеке адам белгілі бір туыстық жүйеге еніп, қоғамдағы әлеуметтік рөлдер мен моральдық міндеттемелер кеңістігіне қосылады. Бұл үдеріс тұлғаның жеке болмысын қауымдық болмыспен ұштастырады. Халел Арғынбаев еңбектерінде некенің дәл осы қыры этнографиялық деректер арқылы негізделіп, оның әлеуметтік-философиялық маңызы айқын көрсетіледі [6, 106 б.].

Философиялық тұрғыдан алғанда, отбасы мен неке институттары әлеуметтік уақыттың үздіксіздігін қамтамасыз етеді. Ұрпақтар сабақтастығы арқылы тарихи тәжірибе қайта жаңғырып, этностың мәдени жады сақталады. Қазақ қоғамында ата-баба рухына құрмет, үлкенге ізет, ұрпақ алдындағы жауапкершілік ұғымдарының терең орнығуы отбасы институтының осы болмыстық функциясымен тікелей байланысты. Халел Арғынбаев бұл құбылысты дәстүрлі мәдениеттің ішкі логикасы ретінде түсіндіре отырып, оның этностың экзистенциялық тұрақтылығын қамтамасыз етудегі рөлін айқындайды.

Отбасы институты сонымен қатар әлеуметтік тәртіп пен моральдық нормаларды реттеуші қызмет атқарды. Туыстық қатынастар жүйесі арқылы мінез-құлық үлгілері, өзара міндеттемелер және әлеуметтік жауапкершілік бекітілді. Бұл отбасының тек жеке өмір саласы емес, қоғамдық қатынастарды ұйымдастырушы құрылым екенін көрсетеді. Этнография философиясы тұрғысынан мұндай функциялар отбасы институтын әлеуметтік болмыстың іргелі элементі ретінде қарастыруға негіз береді.

Қазіргі әлеуметтік философия мен мәдениеттануда отбасы институтының трансформациясы жаһандану, урбанизация және әлеуметтік мобильділік үдерістерімен

байланыстырылып кеңінен талқылануда. Дәстүрлі отбасылық модельдердің өзгеруі, құндылықтар жүйесінің қайта құрылуы және жеке таңдау еркіндігінің артуы этностың болмыстық тұтастығына жаңа сын-қатерлер туғызуда. Алайда Халел Арғынбаев еңбектерінде ұсынылған дәстүрлі модельдер бұл өзгерістерді бағалауда маңызды теориялық өлшем болып қала береді.

Халел Арғынбаев мұрасында отбасы мен неке институттары өткеннің сарқыншағы ретінде емес, этностың мәдени бейімделу қабілетін түсіндіретін философиялық ресурс ретінде қарастырылады. Бұл көзқарас дәстүр мен жаңашылдық арасындағы диалектиканы терең түсінуге мүмкіндік береді. Ғалым еңбектерінің құндылығы да осында – олар отбасы институтын тарихи шеңберде ғана емес, қазіргі әлеуметтік өзгерістер жағдайында да философиялық тұрғыдан пайымдауға жол ашады.

Отбасы мен неке институты этнография философиясында этностың болмыстық тұрақтылығын, тарихи сабақтастығын және дүниетанымдық тұтастығын қамтамасыз ететін іргелі категория ретінде танылады. Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасы бұл институттарды қазақ этносының өмір сүру логикасын түсіндіретін терең философиялық феномен ретінде пайымдауға мүмкіндік беріп, отандық гуманитарлық ғылымдардағы теориялық ізденістерге маңызды үлес қосады.

Дәстүрлі шаруашылық және экзистенциялық өмір салты

Қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық жүйесі, әсіресе мал шаруашылығы, этнография философиясында тек экономикалық қызмет түрі ретінде емес, этностың болмыстық бағдарын, дүниетанымын және өмір сүру стратегиясын айқындайтын кешенді мәдени-философиялық феномен ретінде қарастырылады. Дәстүрлі шаруашылық тәжірибесі арқылы қазақ этносы табиғатпен өзара қатынас орнатып қана қоймай, кеңістік пен уақытты қабылдаудың өзіндік үлгісін қалыптастырды. Осы тұрғыдан алғанда, шаруашылық жүйе этностың өмір сүру тәсілінің негізі әрі оның экзистенциялық тәжірибесінің көрінісі болып табылады [3].

Философиялық этнографияда шаруашылық қызмет этностың болмысты игеру формасы ретінде пайымдалады. Қазақ

қоғамында мал шаруашылығы адамның табиғатқа үстемдік етуіне емес, онымен үйлесімде өмір сүруіне негізделді. Табиғи орта тіршілік ету объектісі ғана емес, өмірдің мәнін айқындайтын кеңістік ретінде қабылданды. Халел Арғынбаев еңбектерінде бұл ерекшелік айқын көрініс табады: табиғат адамға қарсы тұрған сыртқы күш емес, этностың дүниетанымдық әлемінің құрамдас бөлігі ретінде сипатталады. Мұндай көзқарас қазақ этносының экологиялық ойлау жүйесінің философиялық негізін көрсетеді.

Көшпелі өмір салты кеңістікті игерудің ерекше формасын қалыптастырды. Кең дала – тұрақты мекен емес, қозғалыс арқылы игерілетін өмір кеңістігі болды. Маусымдық көшу, жайлау мен қыстаудың ауысуы табиғат заңдылықтарына бейімделудің нәтижесі ретінде қалыптасты. Бұл тәжірибе қазақ дүниетанымында қозғалысты өмірдің табиғи күйі ретінде қабылдауға негіз болды. Халел Арғынбаев бұл құбылысты этностың болмыстық икемділігінің көрінісі ретінде түсіндіреді. Қозғалыс философиясы қазақ этносының тұрақсыз ортада өмір сүру қабілетін қалыптастырды.

Экзистенциялық тұрғыдан алғанда, көшпелі өмір салты адамның белгісіздік жағдайында өмір сүру тәжірибесімен тығыз байланысты. Табиғи апаттар, климаттық өзгерістер және кеңістіктегі тұрақсыздық қазақ этносын үнемі бейімделуге мәжбүр етті. Бұл жағдай дүниетанымда төзімділік, сабыр, шыдамдылық және тағдырға мойынсұну ұғымдарының қалыптасуына ықпал етті. Халел Арғынбаев дәстүрлі шаруашылықты зерттей отырып, осы қасиеттердің қазақ этносының болмыстық стратегиясына айналғанын көрсетеді. Мұнда экзистенциялық тәжірибе күнделікті тұрмыстың философиялық негізіне айналады.

Дәстүрлі шаруашылық жүйесі әлеуметтік қатынастарды ұйымдастыруда да маңызды рөл атқарды. Мал шаруашылығы қауымдық өзара көмекке, бірлескен еңбекке және жауапкершілікке негізделді. Бұл тәжірибе әлеуметтік ынтымақтастықтың, қауымдық бірліктің және өзара сенімнің қалыптасуына ықпал етті. Этнография философиясы тұрғысынан алғанда, шаруашылық қызмет әлеуметтік болмысты ұйымдастырудың маңызды механизмі ретінде көрінеді. Халел Арғынбаев еңбектерінде шаруашылық тәжірибе мен әлеуметтік құрылымның өзара байланысы жүйелі түрде талданады.

Столыпин реформасы мен отарлық әкімшілік шаралардың қазақ шаруашылығына тигізген ықпалын талдаған зерттеулерде Халел Арғынбаев дәстүрлі өмір салтының бұзылуы этностың дүниетанымдық жүйесіне тікелей әсер еткенін дәлелдейді [8].

Жерді күшпен отырықшыландыру, көшпелі кеңістікті шектеу және шаруашылық құрылымды өзгерту қазақ қоғамында терең дағдарыс тудырды. Бұл өзгерістер тек экономикалық қиындықтармен шектелмей, экзистенциялық күйзеліс деңгейіне жетті. Этностың қалыптасқан болмыстық стратегиясы бұзылып, дүниені түсіну тәсіліне соққы жасалды.

Философиялық тұрғыдан алғанда, бұл кезең қазақ этносының экзистенциялық дағдарысын білдіреді. Өмір сүру кеңістігінің тарылуы, дәстүрлі қозғалыс еркіндігінің шектелуі және табиғатпен үйлесімді қатынастың бұзылуы этностың өзіндік болмысына қауіп төндірді. Халел Арғынбаев бұл жағдайды тарихи өзгерістердің этностың рухани әлеміне тигізген әсерін түсіндіретін маңызды мысал ретінде қарастырады. Бұл тұжырым этнография философиясының әлеуметтік трансформацияларды тек құрылымдық емес, болмыстық деңгейде де талдай алатынын көрсетеді.

Сонымен қатар, дәстүрлі шаруашылықтың күйреуі этностың мәдени кодына әсер етті. Табиғатпен байланысты рәміздер, шаруашылыққа негізделген салт-дәстүрлер мен дүниетанымдық түсініктер маңызын жоғалта бастады. Бұл үдеріс мәдени жадының әлсіреуіне алып келді. Халел Арғынбаев еңбектері осы өзгерістерді этностың тарихи тәжірибесін философиялық тұрғыдан пайымдаудың қажеттігін көрсетеді.

Қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық жүйесі этнография философиясында этностың болмыстық тәжірибесін, экзистенциялық бағдарын және дүниетанымдық құрылымын айқындайтын іргелі феномен ретінде танылады. Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасы дәстүрлі шаруашылықты экономикалық категориядан философиялық категория деңгейіне көтеріп, қазақ этносының табиғатпен, кеңістікпен және өмірмен қарым-қатынасын терең түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл еңбектер этнография философиясының әлеуметтік өзгерістерді болмыстық деңгейде талдау әлеуетін айқын көрсететін маңызды теориялық негіз болып табылады [8, 48 б.].

Табиғат, кеңістік және уақыт: қазақ дүниетанымының философиялық үлгісі

Қазақ этносының дүниетанымдық жүйесінде табиғат, кеңістік және уақыт ұғымдары өзара тығыз байланыста қарастырылады және біртұтас болмыстық құрылым құрайды. Этнография философиясында бұл үштік этностың әлемді түсіну тәсілін, өмір сүру логикасын және мәдени тәжірибесін айқындайтын іргелі категориялар ретінде талданады. Табиғат, кеңістік пен уақыт қазақ дүниетанымында дербес ұғымдар емес, керісінше, этностың экзистенциялық болмысының әртүрлі қырларын білдіретін өзара сабақтас жүйе болып табылады [9].

Халел Арғынбаев еңбектерінде қазақ этносының кеңістікке қатынасы көшпелі өмір салтымен тікелей байланыста қарастырылады. Көшпелі тәжірибе кеңістікті игерудің ерекше философиясын қалыптастырды. Қазақ үшін кеңістік шекаралармен шектелген, иеленуге тиіс объект емес, өмір сүрудің табиғи алаңы ретінде қабылданды. Дала - тек географиялық ұғым емес, этностың рухани кеңістігі, еркіндік пен қозғалыстың символы болды. Бұл кеңістікте адам өзін табиғатқа қарсы қоймай, оның ажырамас бөлігі ретінде сезінді.

Этнография философиясы тұрғысынан кеңістікті мұндай қабылдау болмысты экологиялық тұрғыдан түсінудің негізін қалады. Қазақ дүниетанымында табиғат адамға үстемдік ететін немесе адам бағындыратын күш емес, өзара үйлесімді қатынас орнатылатын тіршілік кеңістігі ретінде пайымдалды. Халел Арғынбаев еңбектерінде кеңістікті игеру тәсілдері – көш жолдары, маусымдық қоныстар, жайлау мен қыстау жүйесі – этностың болмыстық икемділігін және кеңістіктік ойлау ерекшелігін айқындайтын маңызды көрсеткіштер ретінде талданады.

Кеңістікпен тығыз байланыста уақыт ұғымы да ерекше философиялық мазмұнға ие болады. Қазақ дүниетанымында уақыт сызықтық прогресс ретінде емес, циклдік, қайталанбалы және сабақтас құрылым ретінде қабылданды. Уақытты өлшеу тарихи даталармен немесе хронологиялық кезеңдермен емес, өмір циклдерімен, табиғи ырғақтармен және ұрпақтар алмасуымен жүзеге асты. Бұл түсінік этностың тарихқа қатынасын және болмысты пайымдау тәсілін айқындайды.

Халел Арғынбаев уақытты қабылдаудың бұл ерекшелігін қазақ этносының тарихи санасының құрылымдық элементі ретінде сипаттайды. Өткен, қазіргі және болашақ уақыт бір-бірінен бөлінген кезеңдер емес, өзара байланысқан тұтас процесс ретінде түсіндіріледі. Өткен тәжірибе қазіргі болмысты мәндендіріп, болашаққа бағдар береді. Мұндай уақыттық тұтастық этностың мәдени тұрақтылығын қамтамасыз етіп, тарихи тәжірибенің үздіксіз жаңғыруына мүмкіндік береді.

Табиғат ұғымы қазақ дүниетанымында кеңістік пен уақытты біріктіретін негізгі болмыстық негіз ретінде көрінеді. Табиғат тек тіршілік көзі ғана емес, этностың рухани әлемінің, моральдық бағдарларының және өмірлік философиясының қалыптасу алаңы болды. Табиғи құбылыстар - жыл мезгілдерінің ауысуы, ауа райының өзгеруі, жер бедері - дүниетанымдық мәнге ие болып, өмір салты мен әлеуметтік қатынастарды реттеді. Халел Арғынбаев еңбектерінде табиғатқа қатысты түсініктер этностың дүниені қабылдау жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады.

Этнография философиясында табиғат-кеңістік-уақыт үштігі этностың экзистенциялық тәжірибесін сипаттайтын әмбебап модель ретінде пайымдалады. Қазақ этносының бұл үш категорияны тұтас қабылдауы оның болмыстық стратегиясын айқындайды. Табиғатпен үйлесімді өмір сүру, кеңістікті қозғалыс арқылы игеру және уақытты сабақтастық арқылы түсіну қазақ дүниетанымының негізгі философиялық қағидаларына айналды.

Бұл дүниетанымдық модель этностың тарихи өзгерістерге бейімделу қабілетін де қамтамасыз етті. Кеңістіктік икемділік пен уақыттық циклділік әлеуметтік күйзелістер мен сыртқы ықпалдарға қарсы тұрудың мәдени тетіктеріне айналды. Халел Арғынбаев еңбектерінде осы қасиеттер қазақ этносының болмыстық тұрақтылығының негізгі факторлары ретінде сипатталады. Этнос кеңістік пен уақытты абсолютті емес, қатынастық категориялар ретінде қабылдай отырып, өз болмысын сақтап қала алды [7].

Қазіргі гуманитарлық ғылымдарда табиғат, кеңістік және уақыт ұғымдары жаһандану, экологиялық дағдарыс және мәдени трансформация жағдайында қайта қарастырылуда. Осы контексте Халел

Арғынбаевтың еңбектері қазақ этносының дәстүрлі дүниетанымын философиялық тұрғыдан түсіндіруде маңызды теориялық ресурс болып табылады. Ғалымның көзқарастары этнография философиясының кеңістіктік және уақыттық өлшемдерін тереңдетіп, ұлттық болмысты пайымдаудың жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Қазақ этносының дүниетанымында табиғат, кеңістік және уақыт біртұтас болмыстық құрылым ретінде көрініс табады. Бұл үштік этностың өмір сүру логикасын, тарихи санасын және мәдени тәжірибесін айқындайтын іргелі философиялық жүйе болып табылады. Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасы осы жүйені этнография философиясы тұрғысынан пайымдауға мүмкіндік беріп, қазақ этносының болмыстық ерекшеліктерін терең ғылыми деңгейде түсіндіруге жол ашады.

Материалдық мәдениет: символдық ойлау және эстетикалық болмыс

Материалдық мәдениет этнография философиясында этностың дүниетанымдық құрылымын айқындайтын маңызды болмыстық категория ретінде қарастырылады. Ол тұрмыстық қажеттіліктерді өтеуге арналған заттар жиынтығы ғана емес, этностың тарихи тәжірибесі мен символдық ойлау жүйесінің көрінісі. Қазақ қоғамында киіз үй, тұрмыстық бұйымдар, киім үлгілері мен қолөнер заттары әлеуметтік тәжірибені, эстетикалық талғамды және дүниені қабылдау тәсілін бейнелейді.

Халел Арғынбаев қазақтың материалдық мәдениетін зерттеу барысында әрбір заттың функционалдық қызметімен қатар, оның мәдени-символдық мағынасын ашуға ұмтылды. Ғалымның пайымдауынша, материалдық мәдениет этностың рухани дүниесінің көрінетін формасы болып табылады. Мысалы, киіз үй құрылымы қазақ дүниетанымындағы ғарыштық тәртіп, кеңістік үйлесімі және табиғатпен біртұтастық идеяларын бейнелейді. Бұл тұрғыда материалдық нысандар философиялық мазмұнға ие болады [10].

Қазақ қолөнеріндегі ою-өрнектер де символдық ойлаудың көрінісі ретінде сипатталады. Өрнектер табиғат құбылыстарымен, өмір циклдерімен және әлеуметтік мәндермен байланысты. Халел Арғынбаев қолөнер бұйымдарын талдай отырып,

олардың эстетикалық функциясымен қатар, дүниетанымдық ақпарат тасымалдау қабілетін көрсетеді. Бұл ерекшелік материалдық мәдениетті мәдени мәтін ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Философиялық тұрғыдан материалдық мәдениет - этностың болмысты игеру тәсілі. Адам табиғатты өңдей отырып, өз дүниетанымын материалдық формаға көшіреді. Қазақ мәдениетінде бұл үдеріс табиғатқа үстемдік ету емес, онымен үйлесімді қатынас орнату арқылы жүзеге асады. Осы ерекшелік қазақ этносының экологиялық дүниетанымының қалыптасуына негіз болды.

Символ, рәміз және мәдени мәтін ретіндегі этнография

Этнография философиясында символ ұғымы этностың ойлау жүйесін, құндылықтарын және тарихи тәжірибесін түсіндіретін негізгі категориялардың бірі болып табылады. Символ - нақты зат немесе әрекет арқылы абстрактілі мағынаны білдіретін мәдени форма. Қазақ мәдениетінде салт-дәстүрлер, рәсімдер, киім элементтері мен тұрмыстық заттар символдық мәнге ие.

Халел Арғынбаев этнографиялық материалды зерттеу барысында символдық талдауға ерекше көңіл бөлді. Ғалым үшін этнографиялық дерек - мәдени мәтін. Оны оқу арқылы этностың дүниені қабылдау тәсілін, әлеуметтік қатынастарын және болмыстық бағдарын түсінуге болады. Бұл тұрғыда этнография философиялық герменевтиканың нысанына айналады.

Мысалы, қазақтың қонақжайлық дәстүрі тек әлеуметтік әдеп нормасы емес, ол қауымдық бірлік, өзара сенім және адамгершілік қағидаларын білдіретін символдық акт ретінде қарастырылады. Халел Арғынбаев еңбектерінде мұндай дәстүрлердің астарында жатқан философиялық мазмұн ашылады. Бұл этнография философиясының этикалық өлшемін айқындайды.

Ғұрыптар мен салт-жоралар да символдық ойлаудың маңызды формалары болып табылады. Олар арқылы этнос өмірдің маңызды кезеңдерін - туу, үйлену, өлім - философиялық тұрғыдан мәндендіреді. Бұл рәсімдер адамның жеке болмысын қауымдық және ғарыштық тәртіппен

байланыстырады. Халел Арғынбаев бұл құбылыстарды этностың экзистенциялық тәжірибесінің көрінісі ретінде сипаттайды [6].

Халел Арғынбаев мұрасының қазіргі гуманитарлық ғылымдардағы орны

Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасы қазіргі этнография мен философияның тоғысындағы зерттеулер үшін іргелі теориялық негіз болып табылады. Оның еңбектері қазақ этносының тарихи тәжірибесін, әлеуметтік құрылымын және мәдени болмысын тұтас жүйе ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. Халел Арғынбаев этнографияны деректер жинағы деңгейінен философиялық таным саласына көтере алды.

Қазіргі гуманитарлық ғылымдарда Халел Арғынбаев идеялары ұлттық бірегейлік, мәдени жады, қоғамдық сана және рухани жаңғыру мәселелерімен байланыстырылып қарастырылады. Ғалым мұрасы жаһандану жағдайында ұлттық мәдениетті сақтаудың философиялық негіздерін түсіндіруде ерекше маңызға ие. Бұл тұрғыда оның еңбектері тек тарихи құндылық емес, заманауи ғылыми ресурс ретінде бағаланады [11].

Халел Арғынбаев оқулары мен соңғы зерттеулерде ғалымның әдіснамалық ұстанымдары пәнаралық тұрғыдан қайта қарастырылуда. Этнография философиясы, мәдени антропология және әлеуметтік философия салаларындағы зерттеулер оның еңбектеріне сүйене отырып дамуда. Бұл үрдіс Халел Арғынбаев мұрасының ғылыми әлеуетін толық ашуға мүмкіндік береді.

Жүргізілген кешенді талдау этнография философиясының қазақ этносының болмысын түсіндірудегі теориялық маңызын айқын көрсетті. Халел Арғынбаев еңбектері этностың әлеуметтік құрылымдарын, тарихи жадысын, дүниетанымын және мәдени тәжірибесін философиялық тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік беретін біртұтас ғылыми жүйе қалыптастырды.

Халел Арғынбаев шығармашылығы этнография философиясының отандық үлгісін қалыптастырып қана қоймай, оны қазіргі гуманитарлық ғылымдармен сабақтастыруға жол ашты. Оның еңбектері этностың болмыстық ерекшеліктерін түсіндіруде әмбебап философиялық категорияларды қолдануға мүмкіндік береді.

Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасы этнография философиясының дамуына елеулі үлес қосқан іргелі теориялық жүйе ретінде бағаланады. Ол қазақ этносының тарихи тәжірибесін философиялық тұрғыдан пайымдауға, ұлттық дүниетанымның терең қабаттарын ашуға және гуманитарлық ғылымдардың теориялық әлеуетін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері этнографияның философиялық мәселелерін талдауда Халел Арғынбаев шығармашылығының теориялық әрі әдіснамалық маңызы ерекше екенін көрсетеді. Ғалым еңбектері қазақ этнографиясын тек эмпирикалық сипаттағы ғылым деңгейінде қалдырмай, оны этностың болмыстық, дүниетанымдық және құндылықтық жүйесін пайымдайтын философиялық таным саласына көтеруге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда Халел Арғынбаев мұрасы этнография мен философияның өзара сабақтастығын айқындайтын іргелі ғылыми негіз ретінде қарастырылады.

Зерттеуде жүргізілген талдау Халел Арғынбаев еңбектерінде қазақ қоғамының негізгі әлеуметтік институттары - шежіре, отбасы мен неке, дәстүрлі шаруашылық және материалдық мәдениет - өзара байланысқан тұтас дүниетанымдық жүйе ретінде сипатталатынын дәлелдеді. Қазақ шежіресі тарихи жадының ғана емес, этностың өзін-өзі тану формасының көрінісі ретінде философиялық мәнге ие. Ал отбасы мен неке институты әлеуметтік тұрақтылық пен моральдық жауапкершілікті қамтамасыз ететін болмыстық категория ретінде ашылды. Бұл құбылыстар Халел Арғынбаев зерттеулерінде тарихи-функционалдық сипаттаумен қатар, әлеуметтік-философиялық интерпретация арқылы тереңдетіледі.

Дәстүрлі мал шаруашылығы мен көшпелі өмір салтының талдауы қазақ этносының табиғатпен үйлесімге негізделген өмір сүру философиясын айқындады. Халел Арғынбаев шаруашылық тәжірибесін экономикалық жүйе ретінде ғана емес, кеңістік пен уақытты қабылдаудың ерекше дүниетанымдық үлгісі ретінде қарастырады. Бұл көзқарас этнография философиясының онтологиялық мәселелерін - адам, қоғам және табиғат арасындағы қатынастарды

түсіндіруде маңызды ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Материалдық мәдениетке қатысты зерттеулер қазақ қолөнерінің символдық және эстетикалық мағынасын ашып, оны этностың ойлау жүйесінің көрінісі ретінде пайымдауға жол ашады. Қолөнер бұйымдары арқылы халықтың еңбек этикасы, табиғатқа қатынасы және көркемдік талғамы көрініс табады. Осылайша, материалдық мәдениет этнография философиясында мәдени мәтін деңгейінде қарастырылып, ұлттық дүниетанымның көрнекі формасы ретінде сипатталады.

Халел Арғынбаевтың ғылыми мұрасы этнография философиясының қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосқан кешенді ғылыми жүйе болып табылады. Оның еңбектері қазақ этносының тарихи тәжірибесін философиялық тұрғыдан пайымдауға, ұлттық болмыстың ішкі логикасын ашуға және қазіргі гуманитарлық ғылымдардағы пәнаралық зерттеулерді тереңдетуге мүмкіндік береді.

Болашақта Халел Арғынбаев шығармашылығын әлеуметтік философия, мәдени антропология және қоғамдық сана теориясы тұрғысынан кешенді түрде зерттеу этнография философиясының теориялық әлеуетін одан әрі кеңейтуге жол ашады. Сонымен қатар ғалым мұрасын қазіргі жаһандану жағдайындағы ұлттық бірегейлік, мәдени трансформация және рухани сабақтастық мәселелерімен байланыстыра талдау отандық гуманитарлық ғылымдардың дамуына маңызды үлес қосатыны сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Арғынбаев, Х. (1973). Қазақ халқындағы семья мен неке. Алматы.
- 2 Арғынбаев, Х. (1987). Қазақ халқының қолөнері. Өнер.
- 3 Арғынбаев, Х. (1969). Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк. Алматы.
- 4 Хаммерсли, М., & Аткинсон, П. (2020). Этнография зерттеу принциптері (А. Б. Исембердиева, Бас. ред.; 4-басылым). Ұлттық аударма бюросы.
- 5 Арғынбаев, Х., Мұқанов, М., & Востров, В. (2000). Қазақ шежіресі хақында (Ә. Пірманов, Құраст.). Атамұра.
- 6 Арғынбаев, Х. А. (2005). Қазақтың отбасылық дәстүрлері. Қайнар.
- 7 Алимбай, Н., Муканова, М. С., & Арғынбаев, Х. (1998). Традиционная культура жизнеобеспечения казахов: Очерки истории и теории. Ғылым.
- 8 Алиева, Г. М. (2024). Исследования Халела Арғынбаева о влиянии Столыпинской аграрной ре-

формы на хозяйственный уклад и материальную культуру казахского народа. Museum.kz, (4), 47–53.

9 Аргынбаев, Х. А. (2005). Историко-культурные связи русского и казахского народов. НПФ «ЭКО».

10 Казахи: Историко-этнографическое исследование. (1995). (Г. Е. Тайжанова, Ред.; М. К. Козыбаев, Х. А. Аргынбаев, & М. С. Муқанов, Редкол.). Казахстан.

11 Орынбаева, Г. У., Исаева, А. И., & Бейсегулова, А. К. (Сост.). (2018). Материалы Международной научно-практической конференции «III Аргынбаевские чтения: Современная этнографическая наука и ее роль в модернизации общественного сознания», посвященной Халелу Аргынбаеву. Қазақ университеті.

Transliteration

1 Arghynbaev, Kh. (1973). Qazaq khalqyndaghy semiya men neke [Family and marriage among the Kazakhs]. Almaty. (In Kazakh)

2 Arghynbaev, Kh. (1987). Qazaq khalqynyn qoloneri [Kazakh traditional handicrafts]. Oner. (In Kazakh)

3 Arghynbaev, Kh. (1969). Qazaqtyn mal sharuashylygy zhayyndaghy etnografiyalq ocherk [An ethnographic essay on Kazakh livestock husbandry]. Almaty. (In Kazakh)

4 Khammersli, M., & Atkinson, P. (2020). Etnografiya zertteu printsipteri [Ethnographic research principles] (A. B. Isemerdieva, Ed.; 4th ed.). Ulttyq audarma byurosy. (In Kazakh)

5 Arghynbaev, Kh., Mukanov, M., & Vostrov, V. (2000). Qazaq shezhiresi haqynda [On the Kazakh genealogy] (A. Pirmanov, Comp.). Atamura. (In Kazakh)

6 Arghynbaev, Kh. A. (2005). Qazaqtyn otbasylq dasturleri [Kazakh family traditions]. Qainar. (In Kazakh)

7 Alimbai, N., Mukanova, M. S., & Arghynbaev, Kh. (1998). Traditsionnaya kul'tura zhizneobespecheniya kazakhov: Ocherki istorii i teorii [Traditional culture of life support among the Kazakhs: Essays on history and theory]. Gylm. (In Russian)

8 Alieva, G. M. (2024). Issledovaniya Khalela Arghynbaeva o vliyani Stolypinskoy agrarnoy reformy

na khozyaystvennyy uklad i material'nyuy kul'turu kazakhskogo naroda [Khalel Arghynbaev's studies of the influence of the Stolypin agrarian reform on the economic structure and material culture of the Kazakh people]. Museum.kz, (4), 47–53. (In Russian)

9 Arghynbaev, Kh. A. (2005). Istoriko-kul'turnye svyazi russkogo i kazakhskogo narodov [Historical and cultural relations between the Russian and Kazakh peoples]. NPF "EKO". (In Russian)

10 Kazakhs: Istoriko-etnograficheskoe issledovanie [Kazakhs: A historical and ethnographic study]. (1995). (G. E. Taizhanova, Ed.; M. K. Kozybaev, Kh. A. Arghynbaev, & M. S. Mukanov, Editorial Board). Kazakhstan. (In Russian)

11 Orynbaeva, G. U., Isaeva, A. I., & Beisegulova, A. K. (Comps.). (2018). Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «III Arghynbaevskie chteniya: Sovremennaya etnograficheskaya nauka i ee rol' v modernizatsii obshchestvennogo soznaniya», posvyashchennoy Khalelu Arghynbaevu [Proceedings of the International Scientific and Practical Conference "III Arghynbaev Readings: Contemporary Ethnographic Science and Its Role in the Modernization of Public Consciousness," dedicated to Khalel Arghynbaev]. Qazaq universiteti. (In Russian)

Авторлардың үлесі:

Акапова С.Г. – зерттеу тақырыбын нақтылау, ғылыми деректерді жинау, әдебиеттерге талдау жүргізу, эмпирикалық және теориялық материалдарды жүйелеу, сондай-ақ мақаланың негізгі мәтінін жазу және редакцияға ұсыну жұмыстарын орындады. Шимшек Х.А. – зерттеудің ғылыми тұжырымдамасын қалыптастыруға қатысып, мақаланың мазмұндық сапасын жетілдіру мен қорытынды нәтижелерді нақтылауды жүзеге асырды. Какимжанова М.К. – зерттеудің теориялық-әдіснамалық бағытын айқындап, ғылыми әдіснамасын әзірлеуге үлес қосты. Аймбетова У.У. – сыни және теориялық талдау жұмыстарын жүргізіп, әдебиеттер және дереккөздерді тексерді мәтінді ғылыми стиль талаптарына сәйкес редакциялауды жүзеге асырды.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Саягұл Ғарифоллақызы Акапова

PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан, email: akapovasaya@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1839-5218

Хаджы Ахмет Шимшек

оқытушы, философия ғылымдарының докторы, Кастамону университеті, Кастамону, Түркия, simsekahmet@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1423-2120

Маргарита Қабдулақызы Какимжанова

философия кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан, email: rita_k79@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3973-9980

Ұлбосын Өтегенқызы Айымбетова

аға қызметкер, қауымдастырылған профессор, PhD, «Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи музей-қорығы, Ұлытау, Қазақстан, e-mail: aim_bat@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9903-5673

<i>Саягул Гарипуллиевна Акапова</i>	PhD докторант, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: akapovasaya@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1839-5218
<i>Хаджы Ахмет Шимшек</i>	преподаватель, доктор философских наук, Университет Кастамону, Кастамону, Турция, simsekahmet@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1423-2120
<i>Маргарита Какимжанова Кабдулаевна</i>	заведующий кафедрой философии, и.о. ассоциированного профессора, кандидат философских наук, Казахский агротехнический исследовательский университет имени Сакена Сейфуллина, Астана, Қазақстан, email: rita_k79@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3973-9980
<i>Улбосын Утегеновна Аймабетова</i>	старший сотрудник, ассоциированный профессор, PhD, Национальный историко-культурный и природный музея-заповедник «Улытау», Улытау, Казахстан, e-mail: aim_bat@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9903-5673
<i>Sayagul Akapova</i>	PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: akapovasaya@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1839-5218
<i>Haji Ahmet Shimshek</i>	Lecturer, Doctor of Philosophy, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey, ORCID ID: 0000-0003-1423-2120
<i>Margarita Kakimzhanova</i>	Head of the Department of Philosophy, Acting Associate Professor, Candidate of Philosophy Sciences, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, email: rita_k79@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3973-9980
<i>Ulbossyn Aimbetova</i>	Senior Researcher, Associate Professor, PhD, Ulytau National Historical, Cultural and Natural Museum-Reserve, Ulytau, Kazakhstan, email: aim_bat@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9903-5673

